

Зборник радова
ГЕНОЦИД НАД СРБИМА
У НДХ И УСТАНАК –
КОЗАРА 1942-2022.

Оригинални научни рад

УДК 821.163.41.09:94
(100)“1941/1945“

DOI 10.7251/
ZRCIRRTNL2301223D

Запримљено: 03.01.2023.
Одобрено: 27.02.2023.

ПАРТИЗАНСКИ РОМАН И ИСТОРИЈСКА СВЕСТ: СЛИКА НЕПРИЈАТЕЉА У РОМАНИМА СРПСКИХ ПАРТИЗАНСКИХ КЊИЖЕВНИКА 1950-ИХ ГОДИНА

Др Немања Девећ, научни сарадник ^{1*}
Институт за савремену историју, Београд

Апстракт: У овом раду настојимо да прикажемо како су историјски романи и ангажована књижевност, који су имали за тему револуцију и рат 1941-1945, утицали на формирање историјске свести о Другом светском рату. У фокусу истраживања је однос књижевника и књижевности према непријатељу – како према окупатору и његовим помагачима, тако и према „народним непријатељима“ из редова српског народа које је маркирала КПЈ. Узорак ће чинити истакнути романи Добрице Ћосића, Михаила Лалића и Бранка Ћопића (са акцентом на Ћопића због Козаре и Крајине) објављени у првој деценији након рата и током 1950-их година. На основу анализе њиховог садржаја указаћемо на сличности и разлике у поимању непријатеља партизанског покрета у различитим окупационим зонама и српским просторима унутар Босанске Крајине, Црне Горе и централне Србије.

Кључне ријечи: књижевност, грађански рат, Други светски рат, револуција, КПЈ, Бранко Ћопић, Михаило Лалић, Добрица Ћосић

^{1*} nemanjadavic4@gmail.com

Теме из рата у Југославији 1941-1945. дале су писцима мноштво идеја за књижевну обраду. С обзиром на ванредне околности које рат доноси то је и логично. Рушење друштвених образаца, преиспитивање до тада важећих односа, изобличавање личности кроз подвиг или жртву, бројни злочини, почињени неретко унутар истог националног корпуса, породичне трагедије, чудесни моменти тријумфовања живота над смрћу – све су то били мотиви који су инспирисали уметнике и надахнули их да у периоду обнове и (ре) конструкције сећања створе своје литерарне верзије прошлости.

Како закључује Предраг Палавестра о односу ратних победника и књижевности у Југославији, и литература је морала да има своју политичку функцију и да буде „слушкиња револуције“. Међутим, „борбени ратнички замах трајао је првих неколико поратних година, отприлике до 1950, када су почела да се јављају дела слободнијег и ширег уметничког и тематског захвата“.² Са овом оценом сагласићемо се у једном делу. У критичком вредновању рата и партизанског покрета, већ од раних 1950-их година, неки ангажовани српски књижевници (и некадашњи партизани) значајно су предњачили у односу на историчаре. Проницљиви и сензибилни, а понекад и са вештим оправдањем да су њихова дела заснована на фикцији, а не на стварним историјским догађајима, писци су могли боље од других да осете и разумеју дух свог доба и потом га пренесу на хартију. Поред тога, углед у партији и ратне заслуге штитили су их од репресивне власти.³ Може ли се, примера ради, замислити историографско дело објављено 1957. које говори о драми грађанског рата на начин на који је то Б. Ђопић извео у роману *Глуви баруш*? Несумњиво, личности и догађаји које је овај писац приказао могли би се узети као важан извор за проучавање „левих скретања“ и револуционарног терора, који су у то време у историографији још увек били табу тема. Ипак, не бисмо могли да кажемо да се радило о објективном виђењу рата: идеолошка припадност аутора, али и постојеће стеге у друштву, чиниле су да они критикују одређене појаве из револуције, али да око стратешких питања чврсто стоје на „линији“ КПЈ и прихватају њена тумачења. То се можда и понајбоље може видети кроз њихову перцепцију непријатеља партије; они ће критиковати револуцију због изневеравања неких идеала, али неће негирати и њену неопходност и исправност, нити ће рехабилитовати оне које виде као њене противнике.

Пре конкретног разматрања партизанског романа сматрамо да треба потражити одговор на још једно питање: могу ли се књижевни мотиви, ма какву историјску подлогу имали, користити у научним тумачењима и као историј-

2 Предраг Палавестра, *Послератна српска књижевност 1945-1970. и њена историја*, Београд: 2012, 249.

3 Радина Вучетић, *Монопол на ишину*, Београд: 2016, 49.

ски извори? Како тумачи Коста Николић, књижевно дело саткано од историјских мотива у себи садржи две равни: самим тим што је уметничко оно је и *слободно*, флексибилно у тумачењима, али како је посвећено историји оно је и *обавезно*, не сме да занемари чињеницу да је историјски амбијент испуњен околностима стварног живота, са људима реалних биографија и из реалног света, сатканих од чињеница. Књижевност и историографија нису нужно супротстављене, већ у оцени једне епохе могу и да се међусобно прожимају и допуњују.⁴ То је и стајна тачка из које пишемо: у књижевним делима која су обележила једну епоху тражићемо историјске мотиве, а потом анализирати у каквој су они функцији били.

Најзад, треба рећи да ова анализа представља узорак из историјског романа на тему НОР-а и револуције који је значајно богатији. Аутори које смо одабрали припадају једном хронолошком низу и сви су били истакнути борци и политички руководиоци партизанског покрета, после рата настањени су у Београду и ангажовани у комунистичкој пропаганди, али потичу из различитих средина и миљеа, уз то (зависно од личног интелектуалног поштења или степена разочарања и губљења младалачких идеала у вихору револуције) имају и различите доживљаје неких сегмената рата.

Михаило Лалић (1914-1992) из Васојевића, предратни члан КПЈ и учесник Тринаестојулског устанка, потом четнички и немачки сузањ, крај Другог светског рата дочекао је са ангажманом у комунистичкој пропаганди у Црној Гори. Романом *Свадба* из 1950, који у средишту има збивања у четничком затвору у Колашину, он је и стилски и идеолошки започео преокрет у књижевности, напуштајући једнозначни однос према НОБ-у. То је још видљивије у његовом роману *Лелејска тора* из 1957. Револуција није до краја испунила његова очекивања, па ће критика у каснијим делима бити и оштрија.⁵ Одмах за њим, на српској културној сцени појавио се Добрица Ћосић (1922-2014), некадашњи комесар Расинског партизанског одреда, такође ангажован у АГИТПРОП-у, који је као доста млад 1951. објавио роман *Далеко је сунце*. Роман је садржао низ недогматских детаља, али ни он није одступао од основних учења револуције. Ћосић ће 1961. објавити и трилогију *Деоба*, кључну за схватање погледа партизана у Србији и са тежњом да доведе до прелома свести шумадијског сељака оданог идејама Равногорског покрета.⁶ Иако

4 Kosta Nikolić, *Srpska književnost i politika 1945-1991. Glavni tokovi*, Beograd: 2012, 104; Оливера Драгишић, „Тргни се, Герда!“, историографско читање голмановог страха од пенала“, *Хандке у Србији*, том 2, Београд: 2022, 153-155.

5 Зора Јестровић, *Књижевна судница Михаила Лалића*, Подгорица: 2019, 152-155; П. Палавестра, *н. д.*, 275-276.

6 Петар Ристановић, *Илузија моћи. Српски кришћички интелектуалци и комунистички режим*, Београд: 2020, 55.

је ово дело објављено изван хронолошког оквира који смо зацртали, и оно је највећим делом исписано 1950-их, са тематским усмерењем на грађански рат, па представља драгоцен узорак за истраживање. Најзад, о Босанској Крајини најважнија дела пише интелектуални изданац тог краја Бранко Ћопић (1914-1984), „јединствена појава у послератној српској прози“. Већ обележен као критичар негативних страна режима од објављивања *Јеретицке ирице*, Ћопић од лирских и дечјих мотива у осетљивим политичким условима прелази на сликање српске ратне драме у НДХ; 1952. објављује роман *Пролом*, а пет година касније и његов продужетак под насловом *Глуви баруш*.⁷

Из ова три искуства и дела тројице писаца виде се токови, али и заблуде револуције у три краја српства – у Крајини, Србији и Црној Гори. Препознавање и анализирање историјских мотива у њима било би драгоценено, могла би се пратити и евентуална еволуција њихових ставова у 1960-им и 1970-им (код Ћосића и Лалића и касније), можда начинити и компарација са делима других књижевника који су у полувековној комунистичкој владавини померали границе слободе. За потребе овог рада из историјске перспективе анализирамо слику непријатеља у романима тројице књижевника из 1950-их, у покушају посматрања овог штива као својеврсног историјског извора, уз осврт на то шта је у њима речено, а шта (и зашто) прећутано.

Српска ратна драма у НДХ у роману Бранка Ћопића

Бранко Ћопић је, када његово дело упоредимо са другим српским партизанским књижевницима, створио аутентичне ратне пејзаже и вероватно најтачније историјске слике. Његови романи *Пролом* и *Глуви баруш* посебно су захвални за анализу јер окупацију, отпор и грађански рат не приказују епизодично, већ вишеслојно и у континуитету. Из тих описа осећамо амбијент у Босанској Крајини, приказан из више углова и само делимично у складу са владајућом комунистичком идеологијом. Радња се одвија у имагинарном месту Подгорина на северозападу Босне, које је по својим карактеристикама требало да подсећа на било који део Независне Државе Хрватске (НДХ). О томе је говорио и сам аутор: „Морао сам да измислим читаву територију на којој се радња дешава, да створим партизански одред, све његове батаљоне и чете, читаво командно особље, варош с усташким вођама и, на крају, све борбе и акције тог одреда. Тај мој одред и моје усташе требало је да даду карактеристичну слику четрдесет прве у ма коме крају Босанске Крајине и, у главним линијама, и сусједне Лике, Баније и Кордуна – слику масовног

7 П. Палавестра, *н. г.*, 292-294; Р. Вучетић, *н. г.*, 44.

устанка у претежно српским крајевима бивше НДХ“.⁸

У такву, општу слику о збивањима 1941-1945, креирану у послератном периоду, уклапају се и Ћопићеве слике непријатеља револуције: то су у Босни пре свега били окупатори (Немци и Италијани), усташе и друге хрватске оружане снаге, у које аутор убраја и муслиманске милиције, а уз њих и прилично хетерогене четничке јединице (ЈВУО). Непријатељи у српској партизанској књижевности нису били навођени тим редом, напротив, они су се усредсређивали пре свега на тзв. унутрашње непријатеље. Ипак, о свакој од тих снага, поготово у грађанском рату, Бранко Ћопић пише у више нијанси, не устручавајући се да критикује и негативне појаве из револуције, посебно онда када сукоб из идеолошког прерасте и у класни.⁹ По томе он није типичан партизански првоборац из Крајине, нити књижевник који се бави ратном тематиком.

Ћопић се у делима која анализирамо без сумње критички изражавао о Краљевини Југославији, а о њеним „чуварима поретка“ са прилично оштрине и цинизма. У опису првих дана устанка у митској Подгорини Ћопић се осврће на „чизмаше“: „На ријеч ‘комунисте’ жандарм диже главу и позорно погледа у домаћина. То је већ било нешто што је, спонтано, будило његову пажњу и чинило да у њему поново проговори чувар поретка“.¹⁰ Сличан став се провлачи и кроз портрет официра Југословенске војске Милоша Радекића, који, иако близак КПЈ, носи „ознаке једне пропале војске“: „Они који су криви за нашу пропаст сад су далеко одавде, а ти си ево ту, дијелиш с нама и добро и зло. (...) Скини, болан, то њихово... Није ово више краљевска војска, ти сад ствараш нову војску“.¹¹ „А ја сам знао и рекао сам ти: господа су наши официри, један рат су изгубили спавајући и мажући се помадама испред огледала“, сложиће се са њим и саборац из Црне Горе М. Лалић.¹² Овакви ставови уклапали су се у предрасуде комуниста о „издајничкој влади“ у Лондону, која је довела земљу до пропасти и капитулације, те компромитованој, „трулој“ Југословенској војсци, која није била дорасла задацима из 1941. године.¹³

Међутим, прве странице романа *Пролом* приказују власт НДХ над малим местом у Босни, уз реалистичне и храбре закључке аутора, који се често нису

8 Воја Марјановић, *Животи и дело Бранка Ћопића*, Бања Лука: 2003, 269.

9 Ана Вукић, „Слика света у приповедачком делу Бранка Ћопића“, поговор у: Бранко Ћопић, *Башта слезове боје*, Београд: 1998, 183.

10 Бранко Ћопић, *Пролом*, Београд: 1975, 269.

11 *Исти*, 428-429.

12 Михаило Лалић, *Свадба*, Београд: 1983, 229.

13 Немања Девић, *За јарџију и Тиша, јарџизански јокреш у Србији 1941-1944*, Београд: 2021, 13-14.

уклапали у препоручене идеолошке оквире.¹⁴ Расизам и шовинизам, који су расприривани широм НДХ почетком немачке окупације, а потом и брутални злочини над православним становништвом, „по уметничкој снази међу првима“, приказани су као код ретко ког аутора, без насилног укомпоновања у креирани наратив о братству и јединству.¹⁵ Неселективна хапшења и терор над Србима прате усташке фразе које се јављају и у историјским изворима: „види крмка“, „српску ли ти мајку“, „сељачино влашка“. „Није вам ово краљ Петар, па да вас милује“, рећи ће један од њих. У препознавању скупина које чине окосницу власти НДХ Ђопић је такође историјски тачан: он ту налази франковце и хрватске клерикалце, представнике средње класе и интелектуалце, некадашње аустроугарске старешине са успешном мимикријом у Југославији који чезну за бечком империјом, а уз идеологе и бројне сељаке или варошане са дна социјалне лествице, вођене ниским побудама.

У *Пролому* су носиоци хрватских власти симболично приказани кроз ликове логорника Шкура, адвоката Јуранића, трговца Орешковића и фратра Боже Чавара. Поред личних дисквалификација у физичком опису, Шкуро је представљен као прототип локалног првака НДХ: „Ђак сарајевске Учитељске школе, дугогодишњи крижар, родом из Бугојна, Шкуро је био типични васпитаник Врхбосанског надбискупа Шарића (историјске личности – прим. аут. Н. г.), отрованог србодера. (...) Све своје нагомилано незадовољство изливао је у јеткој мржњи против Срба и свега што му се чинило да је српско“.¹⁶ Пооштравање репресивности усташког режима у локалној средини под Шкуровом командом довођено је у везу са његовим идентификовањем са Виктором Гутићем, такође историјском личношћу, усташким стожерником у Бањој Луци, који је сугерисао да се са Србима треба обрачунати уз коришћење „гвоздене метле“. Опис је веродостојан: „Следећих дана он је обилазио градом (...), надгледао затварање и печење преосталих српских дућана, а касно увече, с електричном лампом у руци, упадао је у затвор и ногом ударао уплашене и буновне затворенике, већином бивше чиновнике, службенике из сеоских општина и виђеније сељаке. – Устај, мајку ти српску! Гдје су ти сад комите, гдје су ти четници?! Ко ме си дао пушку?! Па се, не чекајући одговора, окретао пратиоцима и показивао им на најуплашенијег затвореника. – А онога ми ноћас изведите и покажите му како се игра српска пипиревка. А проберите још кога од браће Југовића. Смекшајте им мало бубреге, доста су они пили нашу крв“.¹⁷

14 Р. Вучетић, *н. г.*, 44.

15 Драгомир Костић, „Кад народ проговори. Роман *Пролом* Бранка Ђопића“, *Зборник радова Филозофског факултета*, Приштина, 4/2017, 202.

16 Б. Ђопић, *Пролом*, 68-69.

17 *Исто*, 60-71.

Нетипично за 1950-е године, када ово дело настаје, Ђопић указује да усташки злочини геноцида немају идеолошку, већ националну и верску позадину, са коренима дубље у прошлости и у сложеним односима међу конфесијама. Фратар (којег уистину налазимо у усташком покрету) духовни је вођа усташа и даје печат „крижарском походу“ који ће почети против православних на територији читаве НДХ: „Наша Хрватска може и мора да буде права *Civitas dei*, Божја држава, која ће знати узети мач у десницу, и борити се за свете идеале цркве и хрватства. Ви сте лијепо казали прије неколико дана: божји бојовници. А зар често није наша света црква огњем и мачем кретала на крижарске војне, у бој против невјерника?“¹⁸ Супротно представи о колективном антифашизму муслимана, створеној у социјалистичкој Југославији, Ђопић апострофира њихову подршку усташком покрету у национално мешовитим срединама. Тачније, у роману су препознате и истакнуте три фракције муслимана, сличне типологији Р. Хилберга -оличеној у троуглу злочинци-жртве-посматрачи.¹⁹

„Убрзо послѣје доласка нове власти, варошки муслимани почеше се лагано и неосјетно дијелити на три групе. Једино је прва група, усташка, она која је најприје иступила, претежном већином била гласна и отворена, док је мањи њезин дио тајно и мучки прилазио усташтву и кришом храбрио и подстицао неславне пандуре новог поретка: варошке коцкаре и нераднике, понеке побјешњеле трговчиће и занатлије, ријетке службенике и некаква ту-поумна и гарава лица из циганске махале. (...) Друге двије групе, тихе, потуљене и пуне опреза и неповјерења, тешко је било међусобно разликовати. У једној од њих, иначе најјачој у чаршији, налазили су се људи који су заступали мишљење да треба увући душу у се, не мијешати се у усташке послове, а држави и властима бити покоран. Што се тиче Срба – грехота је што се ово с људима ради, али шта се ту може – како им бог драги даде. Смаил хоџа, и против своје воље, испао је некако као душа овог дијела чаршије, јер се нико није отимао да ту буде горњи и главни. Напротив, сваки је гледао да ту буде што мањи и непримјетљивији, а злосрећног хоџу истурила је на чело сама његова ахмедија и приличан углед међу свијетом на који су, са своје стране, рачунале и усташе. Посљедњу, најмалобројнију групу, сачињавали су муслимани противници усташа и свега онога што је с њима дошло. Поред нешто

18 *Исшо*, 74. Ове оцене требало би упоредити и са закључцима загребачког надбискупа Алојзија Степинца (1940), где наводи следеће: „Најидеалније би било да се Срби врате вјери својих отаца, то јест да пригну главу пред намјесником Крстовим Св. Оцем. Онда би и ми могли одахнути у овом дијелу Европе, јер бизантизам је одиграо страшну улогу у повијести овог дијела свијета“. Видети више у: *Dnevnički zapisi Alojzija Stepinca 1934-1954. iz arhiva UDB-e, priredio Željko Karaula*, Zagreb: 2020.

19 Видети више у: Raul Hilberg, *Zločinci, žrtve, posmatrači, jevrejska katastrofa 1933-1945*, Beograd: 2001.

омладине, која је и раније била позната по својим слободарским иступима и означавања као 'црвена' и опозиционарска, било је ту старијих људи од угледа и образа, који се никако нису могли помирити с насталим безакоњима и њиховим извршиоцима".²⁰

Подршка старог муслиманског беговата усташком режиму приказана је у лику браће Шарчевића: „Откад се, преко ноћи, испили нова држава и с њом нова 'права', браћа Шарчевићи оживјеше и појавише се као људи који одавна чекају Павелићеву 'Независну'. Често застајући пред плакатима на којима су Срби називани 'Власи', 'бивши Срби' и гдје је писало 'Србе на врбе!' и 'Бјеж'те, псине, преко Дрине!', они су се задовољно згледали гладећи браде. – Машала, машала! Српско било и прошло. – Е, нек сам, валахи, дочекао да Србија пропадне, па не жалим умријети. (...) Хајка на Србе скрену пажњу браће Шарчевића на сасвим другу страну. Сад и они, преко ноћ, постадоше жестоки 'Хрвати' и пођоше по чаршији, озлојеђени и увријеђена изгледа, као да су им Срби, колико јуче, учинили тешку неправду. – Вала, платиће неко и за оно наше. – Доста су се Власи ширили по нашој земљи".²¹ Тиме је правилно и без устручавања указано на све групе које су подупирале и давале идеолошку основу властима НДХ у Босни и Херцеговини, што историографском раду Бранка Ћопића даје посебан значај.

Од политички конструисане слике о равномерном учешћу свих крајева и свих народа Босне и Херцеговине одудара и филигрански опис муслиманских и католичких села Подгорине: „Оно десетак-дванаест муслиманских села, расутих, углавном, ивицом Подгорине, ближе вароши, цестама и равници, опустјело је већ први дан устанка. Ко је стигао, потјерао је пред собом краву или коју овчицу, а већина је, у паници, остављала све, пртила дјецу и голом душом спасавала се у прву варошицу. (...) Кунући и Павелића и Хитлера и свакога онога ко је ово 'измислио и започео', људи су одлазили на горки пут избјеглиштва, у свакојаке невоље и страдања, гдје су их, користећи њихову биједу, олако врбовали у усташе, муслиманску милицију и у пригодне кољачко-пљачкашке гомиле, тзв. 'дивље усташе'. Она мржња на виновнике њихова страдања вјешто је коришћена и претворена у мржњу на Србе и на сваког онога ко Србе брани. Усколебаше се чак и стари 'душевни Турци', којих је било у сваком селу и који су, у свакој прилици, препоручивали трпељивост и слогу с комшијама друге вјере. Група католичких села, збијена подно густих шума на источној страни Подгорине, доживјела је другу судбину. Они су одувијек живјели мирно и притајено, окупљени око својих жупника и цркава, са својим српским комшијама нит су се много мијешали ни

20 Б. Ћопић, *Пролом*, 82.

21 *Исто*, 30-31.

свађали, нијесу имали 'ни лијепе ни ружне', али чим дође усташка држава, они показаше сасвим друго лице. Добро наоружани, изненада провалише у српска села, покупише угледније људе, опљачкаше дућане, цркве и богатије куће и у једној дубокој јарузи у шуми начинише праву кланицу. Послије тога натјераше обезглављени народ читавих села да се 'прекрштава' у католичку вјеру и да о празницима похађа њихове цркве и код жупника се поучава у молитвама и основама нове вјере. (...) Кад је неуређена устаничка гомила кренула кроз шуму према њиховим селима, они је дочекаше у тијесним склоповима и тако разбише, да су послије још читава два дана ловили по шуми залутале бјегунце, живе их пекли објешене о дрвеће, разапињали по храстовима око раскршћа и давили у црним шумским локвама".²²

Терор над Србима у првим месецима окупације писац описује као неселективан, ког усташе доживљавају као чишћење „четничко-комунистичког ђубрета“. Не избављају се ни православци који су примили римокатоличку веру.²³ Описи су и даље веродостојни и у складу са сећањима и документима из тог периода. „Кад се већ добрано одјутри (...) дојури у варошицу луксузни ауто отегнуто завијајући сиреном. Убрзо за њим дотутња камион дупком пун усташа. Биле су то усташе емигранти, екипа за чишћење, већ добро позната у околним већим варошима. Познат је био и онај ауто усташког натпоручника Капетановића, од чије је сирене (...) затворенике пробијало смртно бљедило“. Или: „Затим је, заједно са Шкуром, формирао четири екипе за хапшење, састављене пола од емиграната, а пола од Шкуриних усташа. – Тако. Нек се ови твоји науче уз емигранте како Влахе треба притезати. Док се год он српске крви не напије и не олиже крвави нож, нема од њега право усташе, то да знаш“. Споља приказан као неугледан, усташки заповедник у Ђопићевом приказу није и дехуманизован; у његов портрет укључени су и детаљи о породици пострадаој у Херцеговини у одмазди српских устаника.²⁴

Изванредан је и опис масовног убиства ножем – клања, а затим и уморства Срба над јамом 1941. године.²⁵ Будући да се радило о једном од првих описа овог мотива у домаћој прози, који ће доцније постати део колективног сећања и трауме српског народа, преносимо већи део описа Бранка Ђопића: „Кад је камион успорио, отвори се за тренутак непробојна шума и удесно, у низини, указа се овећа чистина на којој су се, сасвим удну, бијелиле гомиле разбацана камења. (...) Све што се послије одвијало пред њим личило је на грозничав, збркан и страхан сан. Дубоко у планини истјераше их из

22 *Ишо*, 405-406.

23 *Ишо*, 119.

24 *Ишо*, 114-116.

25 Д. Костић, *н. г.*, 597.

камиона, постројише двојицу по двојицу како су већ били повезани, опколише усташама и потјераше једно двадесетак метара удесно од цесте, на каменит заравњак између ријетких квргавих букава. При крају те заравни, обасјана аветињском свјетлошћу фарова, видјела се неугледна мала удољица, обрасла ситним жбуњем и планинском травом. У томе замршеном сплету траве и бодљикавих грана налазио се дубок понор, познат свим чобанима, ћумурцијама и ловцима из околних села. Тамо су већ чекале усташе засуканих рукава, ослоњени на тешке четвртасте чекиће за лупање камена, насађене на дуге држалице. Поред њих је, мирно пушећи, стајао високи Капетановић са аутоматом објешеним о раме. Двојица усташа емиграната, прописно униформисани и опасани, одвојише из реда предњи пар сељака и гурајући их бајонетима потјераше према понору. Кад их изгураше на саму обраслу ивицу, она двојица засуканих рукава брзо измахнуше чекићима и пуном снагом звизнуше сељаке по главама. Необичан звук ударца што ломи лубању, звук који дотад није слушало човјеково уво, потресе и следи све људе у колони. Двојица ударених ишчезоше у скривеној рупи брзо као привиђења. У муклој тишини чуло се за њима само суљање и све слабије лупкање ситног камена.— Ух, браћо! — самртнички мукло оте се неком у колони. Примичући се све ближе страшној удолини, дрвена корака и као по туђој команди, људи су били чисто опчињени невероватним и језивим призором. (...) Укочени и одузети, замрле крви, осуђеници више нису били у стању да мисле о ма чему било на свијету; све је већ престало да постоји: и слобода, и кућа, и породица и све зашто се досад живјело и о чем се мислило. Пред њима је само постојала страшна ивица, измахнути чекићи и посљедњи грозан звук од кога се мрзне све у човјеку и с којим се заједно нестаје“.²⁶

Најзад, верно представљајући ратни амбијент у својој литератури, Бранко Ћопић створио је и неколико архетипских слика из историје српског народа. Пишући о првим данима окупације и нади сељака у успех устанка и ослободилачке борбе, он закључује: „У тој ‘браћи иза букве’ гледали су још једини спас и наду, боље рећи чудо, које ће у ово несрећно и пропасно вријеме на некакав необичан начин извести преокрет и спасти јадне Србе јер — зна се — ко ће други и страдати кад се губи своја држава, него баш Срби“.²⁷ Овај сегмент историчар Драгослав Илић скраћено формулише у облику „кад држава пропадне, Србин страда“ и препознаје га не као поуку историјске епохе, само једног краја и једног романа, већ читавог искуства и епске вертикале српског народа.²⁸

26 Б. Ћопић, *Пролом*, 143-144.

27 *Ишо*, 60.

28 Драгослав Илић, „Историјске претпоставке настанка Републике Српске: Република Српска

Међутим, и према овом делу треба бити двоструко опрезан: најпре у смислу анализе књижевног дела као историјског извора, а потом и имајући у виду идеолошку припадност аутора и време у којем је роман настао. Врло је интересантно запажање које је недавно изнео аутор Олег Солдат, а које подсећа да Ђопић у свом опусу нигде директно није писао о Јасеновцу, иако је и живео и војевао у његовој непосредној близини.²⁹ На исти закључак надовезује се и Драгомир Костић, који констатује Ђопићеву храброст у „жестокој осуди усташке државе и усташке геноцидне политике“, коју врши међу првима у српској књижевности, али и указује на поједине компромисе са идеолошким тумачењима историје које је пласирала КПЈ. „Као да се, међутим, писац уплашио интензитета те осуде, па у друга два дела романа приказује устанак народа и несрећну деобу у њему на две фракције: на партизанима и четнике, подлежући тако званичном идеолошком дискурсу“, закључује Костић.³⁰ Такав преокрет и сами учожавамо: пошто је прва глава романа *Пролом* посвећена злочинима хрватско-муслиманских усташа, наредне две морале су се уклопити у званични наратив о отпадницима из редова српског народа – да говоре о расколу унутар устаничког покрета и жигошу издају, колаборацију и злочине четничког покрета.³¹

Фантомска слика окупатора

У романима српских партизанских књижевника из 1950-их које смо узели за узорак у овој анализи упадљив је недостатак карактеризације негативних ликова из окупаторских војски. Као да је у њима проговорила свест некадашњих партизанских бораца, да је окупаторска војска пролазна опасност, она која завршетком ратних операција неминовно одступа, а да потом

као српско «никад више», *Република Српска у Одбрамбено-оштакбинском рату, историјски преглед*, Бања Лука: 2018, 12.

29 Олег Солдат, „Ђопић у потрази за Јасеновцем: потешкоће у семиози светих новомученика“, *Новомученици, ђолијерскејива*, том 1, ур. Јован Ђулибрк, Београд: 2019, 79-80.

30 Д. Костић, *н. г.*, 193.

31 Са прилично разумевања, Ђопић пише о муслиманској милицији из Босанске Крајине: „Осјећајући да их ова ровита «нова држава» (НДХ, прим. аут. Н. г.) не може да заштити, Муслимани се ни по живу главу не хтједоше одвајати од својих села. – Јок, ни говора! Ко ће онда бранити ово наше сиротиње кад ударе Власи! Ништа друго није преостало него организовати у сваком џемату милицију која ће чувати село од партизана. Ту непокорну и бучну сељачку варицу наоружаше свакојаким пушчетинама и пустише је да се о свом руху и круху, боса и голотрба, брани како најбоље зна и умије. (...) Мало – помало те се делије научише да буду чешће заједно и на окупу, почеше признавати чак и неког свог команданта, црног Алију, бившег рударара, а и код својих и код партизана стеклоше име: Шарени батаљон“ (Бранко Ђопић, *Глуви баруш*, Сарајево: 1984, 118-119).

предстоји обрачун са њиховим „сенкама“ – снагама колаборације на терену. Градација непријатеља према овом узорку била би следећа: Немци-Италијани-усташе и четници (онтолошки непријатељ). Док су Немци приказани сурово, али попут пролазне опасности, Италијани су осликавани као југословенски архинепријатељ, с једне стране као неспособни војници, а са друге као срачунати политички савезници и помагачи „великосрпске буржоазије“.

Типична слика Италијана из партизанске визуре (1942), било да се ради о Црној Гори или другим крајевима италијанске окупационе зоне у Босни и Херцеговини и Далмацији, дата је у роману Михаила Лалића *Лелејска тора*. „Са западних страна долазе талијански камиони да подигну облак прашине цестом преко старе Брезе. Уланчени су један за другим, тијесно им је и џомбасто, тетурају и гурају се у стражњице. (...) Једни доносе храну и опрему за затурену дивизију што се од јесени излежава и упорно загађује земљу и воду по лелејским долинама; други довлаче џакове жита и муниције за четнике што развојничену војску бране да се сасвим не распадне. Често застају, дуго стоје, једва крећу – изгледа да су до крајности пригњечени теретима које вуку и застрашени пред понором у који се данас – сјутра котрљају. Ни прије нису блистали неким сјајем, сад се види издалека да су дошли на зле гране. Изблиза се то боље види – смрди на стареж. Машине се похабале, крпљене и поправљане, запуштене, зарибане: диме, мокре, запомажу. Боја им се огулила, гуме се отрцале, исцијепани покривачи у дроњцима се вуку позади и ландарају као вапаји просјачења што се шири по свијету. Шофери застају, гдјегод могу да забуше, нуде нафту за ракију, с худом надом да закуће и отворе трговину. Војници истрче да мачку улове, испросјаче неко јаје, ишчепркају негдје у башти земљав кромпир и сакрију га у чакшире; ако их при томе неко опази и нешто викне, они знају да су криви – чучну доље и скидају гаће, да се као творови смрадом одбране. Цесте су их оглодале, измучиле стрепње и туге, згужвале се униформе, пала рђа на оружје. Нема ту војске, није је ни било, само погружено јадно људство што не зна како да се извуче“.³²

Сличну слику италијанске војске Лалић даје и у роману *Свадба*, у ком им додатно приписује особине „бијесног лавежа“ и „бијесне мржње“.³³ Тако ће их чак карактерисати и описивани српски националисти принуђени за сарадњу с њима: „Латинске варалице“, огорчено је мрмљао Лазаревић. ‘Жабодери и мачкоједи, они би и људе јели да нијесу страшљиви!’³⁴ У НДХ су

32 Михаило Лалић, *Лелејска тора*, Београд: 1979, 410-411.

33 М. Лалић, *Свадба*, 189.

34 *Истио*, 185. Често склон дужим екскурсијама и аналогијама, Лалић 1942. пореди са „Арслан-пашиним годином“ када је у Црној Гори завладала велика глад. Турска, османска војска, овде је упоређена са италијанском: „Цестом зврје камиони с војницима. Већ трипут ми се причинјава да је то војска Арслан-паше: пошто јој није пошло за руком да нас савлада са истока, промије-

према истој (партизанској) логици међу неким Србима посебно на злу гласу, будући да су је управо они створили као свој сателит: „Талијан је наш непријатељ исто као и усташа и још гори, јер је лукавији“.³⁵

Описи италијанског окупатора, ипак, посебно се гранају и долазе до изражаја онда када се пише о колаборацији четника. Ту се, као и у реалном времену и простору, сукобљавају два становишта која ће се одразити и на даљу стратегију отпора. Ћопић пише: „А гдје су вам ти ваши Талијани кад је нас клало на понору? – љутио се Стојан Кекић. – Виде они да се Павелић заљуљ’о, па су потекли да њега спасавају, а овамо, тобож, Србе штите. – Нек мене Талијан само остави с миром овдје, на мом кућишту, па је л’ му давати порез – јест, је л’ кулучити – јест, па кад крај крају дође пристаће човјек да прими и ту католичку вјеру, само да жива глава остане. Лако се бенавити ономе младићу који нема ни жене ни дјеце. (...) – Остало се живо и под Турчином, вјеру му његову – додавао је неки добродушан домаћин, а о Шваби да се већ и не говори. Па шта ће нам онда бити и под тим Талијаном? Нек он само не коље, па цаба га било, пустићемо га с миром“.³⁶ Комунисти су стајали жестоко против овакве логике, а сваки контакт других устаничких група са италијанском војском проглашавали су за издају и колаборацију окренуту против сопственог народа. „Шта раде Талијани? - Ником ништа. Шта да раде кад имају најамнике? - Сад имају доста времена да лове жабе. - Све су их утаманили, а и мачке ће докле су стигли“, наставља Лалић.³⁷

Они у перцепцији комуниста остају сметењаци и кукавице. „Талијанска војска! Четворицу смо заробили. (...) – Помози ти, Боже, исти Цигани! – најзад се прекрсти Петрарка. – Ајде, Боко, реци им да иду, док није стигла каква поћера... Пази фесова, ко у Турака“.³⁸ Или, у типичној верзији Михаила Лалића: „При повратку, другом или десетом проласку, на Јелином Дубу ће опет, и поред недостатка разлога, имати исто непријатно осјећање

нила је униформе и преправила нас са запада“ (*Истио*, 61).

35 Б. Ћопић, *Пролом*, 602.

36 *Истио*, 538-539. У роману Хајка Михаила Лалића дат је занимљив дијалог завађене браће Беккић, као носилаца различитих перцепција о примарном непријатељу. Док онај близак КПЈ као прворазредног непријатеља види Италијане, други брат њих сматра за пролазну опасност, а као древног непријатеља означава муслимане са њиховог терена: „... Мусулин је Европа и кршћен је на неки начин, а ти Туркеше штитиш - то је срамотније. – Туркеше су у Турској, а ово овдје су муслимани, сиротиња: српски говоре, друкчије не знају - наши су, значи. – Сиротиња су откад смо их ми притегли. Прије су умјели да бегују и богују, да газе и да бију, и да жене преврћу и насађују. – То је прошло. – И Мусулин ће да прође. Јуче је дошао, а сјутра ће да прође, а Туркеше ту остају и сваког рата чекају да уз нечију помоћ узјашу...“.

37 М. Лалић, *Лелејска гора*, 196.

38 Б. Ћопић, *Пролом*, 599.

тјескобе и опасности; опет ће успорити вожњу и дрхтавим прстима тражити амајлије у њедрима, заборављајући одједном и љубавне пјесме и све дјевојке овога свијета као да нијесу ни постојале. Ако уплашена јаребица полети из камењара, то ће им се причинити као рафал. Затвориће очи да не виде лице смрти, спремни да се на први позив зауставе и дигну руке у знак предаје – јер је живот, макар и војнички, дражи од сумњиве славе и привидне привремене моћи у каменитој и суровој земљи”.³⁹

Од ове перцепције донекле одудара слика окупатора у Србији, коју видимо из романа Добрице Ћосића. Међутим, и она је површна, лишена револуционарног набоја. Они су странци, охоли освајачи, и мало шта друго. У роману *Далеко је сунце* је чак и у сцени борбе прса у прса између Немаца и партизана изостављен опис физичког изгледа или карактеризација припадника Вермахта и, у овом случају, *есесоваца* из дивизије „Принц Еуген”. Описи попут „на бојишту су се црнели побијени Немци” лишени су било какве емоције.⁴⁰ Нешто је другачија слика одмазде на селу испод Јастрепца после партизанске акције, али су овде у центру пажње архинепријатељи јужњачких партизана – Бугари. Њихов опис уклапа се у стереотипе о бугарском окупатору као немилосрдном према нејачи још од Првог светског рата: „Бугари су пушке с бајонетима уперили на децу која су се слепљивала уза зид, као да ће да се упију и успузају уз њега. - Душмани, ваљда неће децу? - престрављено помисли Јевта. Један од војника коракну два-три корака, нагну се и – зари нож. Дете врисну и као крпа смуља се низа зид”.⁴¹ Или, конкретније: „Бугарски фашисти припадали су оној врсти убица које недостатак храбрости надокнађују подмуклим злочинствима према неоружаном народу. Одликовали су се и ситним пљачкама: отимали од сељака лонце, шерпе, катанце, чаше, кашике и друге ситнице. У паљевинама српских села показивали су и чудну савесност: поред осталог, обавезно су спаљивали нужнике; посуђе које нису могли да однесу, или им се није свиђало, упорно и савесно разбијали су у парампарчад. (...) Имали су обичај да запале и децу у кући. Кад би дошли у планину да гоне <шумске>, како су они називали партизане, дизали су необичну ларму: викали, псовали, претили. Сад, када чуше врисак деце и кукњаву жена, храбро и бесно навалише јуришем кроз боровњак”.⁴² Зато партизани, ишчекујући напад непријатеља, три пута понављају: „Добро је што су Бугари”.⁴³ У сличним ситуацијама, опис Немаца остаје лаконски.⁴⁴

39 М. Лалић, *Свадба*, 12.

40 Добрица Ћосић, *Далеко је сунце*, Београд: 1966, 80-84.

41 *Исти*, 102.

42 *Исти*, 118.

43 *Исти*, 249.

44 *Исти*, 105.

Изузетак је Ћосићев детаљан опис немачког покоља у *Деобама*, утемељен на злочину у цркви у селу Крива Река, где се и они описују као сурови, душмани из претходног, незавршеног Великог рата. Упечатљиве су речи једног од ликова: „Ја ти познајем оца, младићу. У прошлом рату четири године сретао сам се с њим. И видим, по свему си на њега, разлика може бити само нешто у одећи и обући“.⁴⁵ Али већ у наставку тог описа налази се и слика о *добром немачком војнику*, који одбија да убија српске сељаке и полаже главу за њих: „Официр показује прстом на Немца који је бацио митраљез кад су они из цркве јурнули (...) и онда пао у траву, са шлемом и чизмама, између њих гологлавих и босих; официр гадљиво одмахује руком, а војник разуме: прилази слабом, уплашеном од њих без оружја, узима га за ноге и вуче низ ливаду, даље од полегалих сељака. Али рањени Трнавац случајно погледа, прекрсти се и климну главом: и међу њима има људи, Бог да му душу прости“.⁴⁶ Касније ће из сличних конотација настати мит о Јозефу Шулцу.⁴⁷ Тешко је установити зашто је партизанска књижевност имала толико обзира или бар површног односа при грађењу слике немачког окупатора. Да ли су Немци, бар подсвесно, били виђени као једини достојни противник партизана, па их није било потребно деградирати у војничком и људском смислу? Да ли су били заиста виђени као тек пролазни туђини или је пресудио и некакав политички разлог? Или је то била последица одлуке КПЈ да партизанска књижевност треба да послужи за обрачун са унутрашњим непријатељем?

Раскол

Генеза развоја Равногорског покрета и ЈВуО, у партизанској литератури именовани искључиво као „четници“, из визуре КПЈ, рељефно је приказана у романима Бранка Ћопића *Пролом* и *Глуви баруш*. На самом почетку окупације, први герилци који су гајили четничке/комитске традиције приказани су и кроз неке позитивне тонове, као носиоци идеје отпора и неприхватања окупације земље: „У другој половини априла, иза наглог распада војске, заиста се дешавало да пред уплашеног сељака испадне из шуме група официра Србијанаца, поцрњелих и обрадатилих, и да га узму за водича до неког мјеста с друге стране планине. Уз пут је замукли сељак пажљиво слушао како огорчени официри крваво пријете Хрватима и ‘Турцима’, а кад се растајао од њих, обично би му неко попријетио: – Припази добро, чича: ништа ниси

45 Добрица Ћосић, *Деобе*, књига 1, Београд: 1966, 30-34.

46 *Исти*, 83.

47 Видети више у: Mihael Martens, *U potrazi za herojem*, Beograd: 2013.

ни чуо ни видио. Зучнеш ли нешто, зна се: комита ником не остаје дужан!“⁴⁸ Ипак, у свесрпском устанку против геноцидне НДХ, прожетом родољубивим, а не класним мотивима, четници нису приказани као засебна скупина; они ће према пищевој конструкцији настати тек 1942, кроз диференцијацију и поделе које изазивају унутар јединственог покрета отпора. До тада, уз евидентну повреду историјске истине, устаничка војска назива се партизанском.

Кроз лик Тривуна Дракулића, жандармеријског подофицира, осликан је портрет локалног четничког вође из перцепције комуниста. Дракулић је човек старог система, нетрпељив према различитом – било да се ради о другој вери, нацији или идеологији. Такав, још у првим данима устанка, иако несумњиво укључен у борбу против усташа, он са малом групом истомишљеника исказује немирење са муслиманима и комунистима из Подгорине и дели се од њих. Посебно се радикализује када му усташе, предвођене предратним колегом, брутално убију оца.⁴⁹ Од тог момента за Дракулића рат постаје и лични; у једном од сукоба који су уследили заробљава усташког старешину одговорног за очеву смрт и лично му пресуди по кратком поступку. Исто чини и са групом заробљених хрватских жандарма, које осуђује на смрт; тачније, то чини група српских осветника која се окупила око њега са сличним идејама.⁵⁰ Спирала насиља се шири по Подгорини, а стари национални и верски антагонизми избијају на површину. У борбама које следе Дракулићеви борци примењују исти метод насиља који је и раније био опробан над српским селима и спаљују муслиманско упориште, уз то врше и егзекуције цивила. „Предвођени разбарушеним и промуклим Тривуном, сељаци су без милости убијали све одрасле мушкарце муслимане, мували престрављене (...) жене и гурали скамењену дјецу. Тај први, најактивнији талас избезумљених и подивљалих људи, острвљених од првих жртава у Горњој Махали слијепо се пробијао напријед не марећи ни за какво благо ни пљачку. Као да их је опијала крв и паљевина, они су неуморно, с грозничавим огњем у очима, тражили нове жртве и подметали нове пожаре“.⁵¹ Без сумње, Ћопић је овде циљао на историјски утемељене појединачне случајеве одмазди устаничких снага над муслиманима у Босни (врхунац насиља одиграо се у Кулен Вакуфу)⁵² и, приписујући их будућим четницима, порицао одговорност комуниста за њих.

48 Б. Ћопић, *Пролом*, 60.

49 *Исто*, 268-270.

50 *Исто*, 308-310.

51 *Исто*, 331-334.

52 Видети више у: Max Bergholz, *Nasilje kao generativna sila. Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Sarajevo-Zagreb: 2018. И Ћопић помиње директно ову локацију. Видети више у: Б. Ћопић, *Глуви баруш*, 536.

Појачање које стиже усташама доводи до њихове контраофанзиве: очекивано у оваквом опису први линију фронта напушта Дракулић са својим људством, а народ препушта судбини. Ту настаје и једна од првих пукотина унутар јединствене српске устаничке војске.⁵³ У каснијем појашњењу, скупина око њега представљена је уз нешто разумевања: као глас једног дела народа Подгорине, који се подиже против усташких злочина, али не намерава да ратује са Италијанима и Немцима, који је спреман за војничко организовање, али брине и о очувању српског народа и поставља његове интересе на прво место.⁵⁴ На једном месту то се и децидно наводи: „Из њега (...) као да је говорио читав онај сумњичави и несигурни Мрачај, вјечито уплашен од напасти невидовне и спреман да се покори пред силом која обећава милост“.⁵⁵

Следећа тачка разлаза међу устаницима био је однос према муслиманима у зони њихових одреда: док се комунисти према њима односе помирљиво, националистичка струја залаже се за принцип „око за око“.⁵⁶ Коначно, поделе између две групације убрзаће се по питању односа српских сељака према „новотаријама револуције“ које су уводили комунисти. „Ти данас вјерујеш више и Турчину и сваком другом странцу, нег’ својој рођеној браћи. А ко ти је, драги мој, пречи од твог брата Србина?“, пита један од устаника партизанског команданта.⁵⁷ Исте сумње изражавали су и у погледу Хрвата и њиховог присуства на руководећим местима у устанку: „Знам ја, болан, ћумураше из Црне Воде – лармао је он. – То ти је подмукло чем краја нема. Ујешће те потајно, одакле из ћошка, а да ти онако мушки изиђе на средину, тога нема“.⁵⁸ Негативан став имају и према женама и омладини на руководећим позицијама у рату,⁵⁹ а предводник „реакционара“ Дракулић побуниће се против институције политичких комесара међу партизанима, често странаца у срединама у којима делују, уз помоћ које је КПЈ контролисала и политички усмеравала хетерогене устаничке групе: „Ма добро, ‘ајде де, јединствена команда – није нико против ње, треба то, али политички комесар? Шта ће мени то у чети? Једна раја, а два господара“.⁶⁰ За разлику од комуниста, који воде помирљиву политику према хрватским домобранима и неке

53 Б. Ђопић, *Пролом*, 340-342.

54 *Истио*, 360-365.

55 *Истио*, 542.

56 *Истио*, 412-413.

57 *Истио*, 393.

58 *Истио*, 418.

59 *Истио*, 441.

60 *Истио*, 415.

од њих („јадне Загорце, насилно мобилисане“)⁶¹ чак рехабилитују и укључују у своје јединице, Дракулићева скупина залаже се да им се суди по кратком поступку. Неки од сељака такве утиске сумираће кроз оштре антикомунистичке позиције: „Треба нашем команданту лијепо казати да он одавле проћера и у вражју матер пошаље и тога комесара Уроша, и његове Турке, и Дрвар и комуно, па нек све узме у своје шаке. Не бој се, сви ћемо листом уза њ бити. Гдје су били ти наши добри Ђемаловићи кад је нас клало?“⁶²

Притом, Ђопић врло спретно показује како се не ради о групи српских националиста која руководи осећањима људи на свом терену, већ да је обрнуто, и да заправо сељаци из Мрачаја и других места Подгорине у рату ослобађају своје давне трауме и неповерења, будући да су се на том подручју верски сукоби дешавали и генерацијама раније, трајно поларизујући три заједнице. Наведимо ради илустрације само два примера када долази до народног одисаја. У првој, партизански руководиоцац муслиман заигра у колу до српских девојака, што изазива отпор међу сељаштвом: „Отидите сами, па погледајте своју рођену бруку: Турчин се у коло вата до наших ђевојака. Лијепо пробира: ову оћу, ову нећу. Слатке му, бивакарце, Влахиње, младе, па једре, џанум! А дедер, нек он пусти своју булицу да са својим димијама поигра до Србина!“⁶³ Друга упечатљива сцена је када народ суди заробљеним муслиманским усташама, све уз повике „нану ли им турску, сад су дошли гдје треба“, „сјећаш ли се Мустафа, непоштени комшијо“, „Векиме, цара ли ти Сулејмана твога“.⁶⁴

Најзад, преломни моменат у односима две фракције устаника настаје према овим описима када дође до осеке устанка и када након првих успеха и уследи контраофанзива надмоћнијих окупаторских снага на слободну територију. Питање односа према Италијанима и њиховим казним експедицијама (или, како се неким чинило, блажом формом окупације) кључно је за њихову даљу сарадњу. За једне, после искуства геноцида са усташама, сваки окупатор изгледао је блажи и прихватљивији. „Дрвар, први ослобођени град Босне (...) пао је поново у непријатељске руке, овај пут у талијанске. (...) Окупацију Дрвара Подгорина је примила с некаквом забринутом недоумицом. Талијани у Дрвару? Па боље, брате, и то нег' усташе. Оно, истина, политички комесари и разни теренски агитатори говоре да су нам Талијани и Нијемци исто такви непријатељи као и усташе, ал' ипак... јес' ти чуо што се

61 *Ишо*, 515.

62 *Ишо*, 443.

63 *Ишо*, 441.

64 *Ишо*, 518-521. Групу муслиманских села у Подгорини народ који проговара кроз писца у *Глувом барушу* именује као Малу Азију (Б. Ђопић, *Глуви баруш*, 117).

прича о Талијанима? Још прије пада Дрвара кроз Подгорину су пролазили разни шверцери и сточарски трговци из Лике, тражили жито и уз пут причали како је Талијан миран и не дира те, само ти не дирај у њ”.⁶⁵

У исто време, њима су од суседа из Лике стизале још радикалније поруке: „Богами, ти код нас можеш лијепо с пушком проћи крај Талијана, неће ти ништа, само у њих не баркај. Само ти њима кажи да си Србо, четник, и да ћеш усташу ‘мацаре’, одмах ти они вичу ‘Србо боно, Кроато мацаре!’ Не воле ти они Хрвата. – А Турке? – А ни Турке, никако. Видјећете, срећа ваша, ако они дођу доље у варош. Неће Турчин смјети ни репом. Само, овај... – снижавао је глас Ђукан – они ти никако не воле ове комунце и ове њихове петокраке. То – код њих не важи”. Напротив, у Лици и Далмацији се оснивају четнички одреди (нешто касније се овде у фабулу уводи и историјска личност, четнички војвода Мане Роквић) који се боре за српске националне интересе: „Све сам Србин, ватра жива. Има правих официра, попова, људи трговаца”.⁶⁶

Овакво стратегијско опредељење дела устаничких вођа да у отежаним околностима прихвате контакте и сарадњу са непријатељем у Ћопићевом роману није критиковано из позиције КПЈ, већ из визуре нарушених српских вредности и српске епске вертикале. Они који се одрекну борбене стратегије партизанског вођства не бивају називани петоклонашима, како је то уистину чинила КПЈ у својим прогласима, већ Бранковићима.⁶⁷ Могло би се рећи да се радило о врло вештом књижевном „маневру”, будући да се у овом делу Ћопићевог романа „ломи” читава фабула: сви истински родољуби приступају партизанима, а малодушни и опортунисти четницима. И кључна позитивна личност романа, поручник Југословенске војске Милош Радекић, носилац државотворног и слободарског народног импулса, који се дуго колебао на коју ће страну, остаје веран КПЈ, дистанцирајући се од монархије, „старе” војске и (велико)српског становишта. У ратном контексту такви примери били су изузетно ретки, можда и немогући, али је зато у књижевности, пресудној за стварање историјске свести нових нараштаја након 1950-их, херој устанка морао тако да се определи.⁶⁸

„Озбиљан и невесео, Радекић је тих дана обилазио положаје и логоре по читавој Подгорини, изазивајући код свих бораца нијемо чуђење због своје униформе без еполета. Док су га тако гледали забринуто и с љубављу, он се држао не више као поручник или капетан коме су скинули еполете, него као једини и прави командант Подгорине, увријеђен и сам, без чина и без ознака

65 *Ишо*, 535.

66 *Ишо*, 535-536.

67 *Ишо*, 362.

68 Д. Костић, *н. г.*, 206.

као и његови борци. С прикривеним тужним задовољством слушао је како га борци ословљавају са 'друже команданте' и с горчином је мислио: 'Ето, нек види та Партија да мени није до еполета и да ћу се и без њих борити. Чекај да видимо шта ће од њих бити кад загусти, а ја знам да нећу побјећи и да ћу остати с овим људима'".⁶⁹ Раскид међу бившим саборцима је био болан и није трајао кратко: „Требало је времена док се у четима, а нарочито у позадини, међу народом, одомаћило ново и необично име - партизан“.⁷⁰

Четници у Босни и Црној Гори као синоним за издају српства

Повреда историјске истине у роману *Пролом* Бранка Ћопића посебно је видљива у опису првих дана грађанског рата у Босни (Подгорини). Поред свих описаних узрока српско-српског сукоба, за које се одговорност приписује политички кратковидим и неборбеним националистима, кључни моменат раскола и заоштравања односа међу дојучерашњим саборцима представља долазак делегата четничке Врховне команде из Србије. Иако је фактички до заоштравања у свим покрајинама долазило измештањем партизанског Врховног штаба, Јосипа Броза Тита и пролетерских бригада у њих (Санџак крајем 1941, Фоча и источна Босна почетком 1942, Крајина у лето и јесен 1942), у литерарној верзији догађаја таква кривица приписана је конкурентском покрету, ког је требало дискредитовати и оптужити га по три кључне тачке: за издају устанка, сарадњу са окупатором и масовне злочине над неистомишљеницима.

Капетан Рајић, носилац антагонизма према комунистима, приказан је као „прави правцати четник,“ по спољашњости „сличан каквом Арнаућину“, а по карактеру типичан чизмаш, осيون и прек, непријатељски настројен према муслиманима и католицима, али и према комунистима са којима поступа бескомпромисно – што води у разлаз и проливање братске крви. За даљи развој догађаја пресудан је сусрет негативца Рајића и позитивног поручника Радекића; покушавајући да разбије јединство устанка и ухапси непокорног Радекића, Рајић бива протеран са партизанске територије. Та сцена постављена је уз апотеозу Радекића и њему сличних бораца: „А ко си ти, чачкалицо академска, да хапсиш мене, команданта Подгорине?! Хоћеш да хапсиш, је ли?! Радекић узрујано дограби кваку и широм отвори врата. – Никољетина, еј! Пирго! Дођидерте да видите господина капетана који је дошао да хапси и суди по нашој Подгорини. Никољетина и Пирго, који су већ били

69 Б. Ћопић, *Пролом*, 430-431.

70 *Исто*, 417.

начуљили уши чујући вику у соби, спремно допадоше до врата. (...) Пирго се поребарке провуче поред њега, ухвати капетана за руку и тихо, с напетом страшном мирноћом, проциједи кроз стиснуте зубе: – Чујеш ли ти, губи се што прије одакле си и дошао. Видио сам ја такве кад су предавали читаве чете без иједног испаленог метка... Иди, буразере, и моли Бога што си овако јефтино прошао. Док је ошамућени капетан жустрим кораком одмицао према Мрачају, једва сустизан од тројице пратилаца, Пирго је, пун једа, гледао за њим још увијек режећи кроза зубе, док је Николетина, сав сијајући, с дивљењем гледао у стаситог Радекића и веома задовољно брундао: – Друже команданте, вала га баш лијепо испратисте”.⁷¹

Партизани су потом спремни за напад на капетана и све његове следбенике, али по савету команде за то чекају политички повољан моменат, када им се ривали на терену искомпромитију. До њега долази онда када четници отворено ступе у сарадњу са Италијанима. Лаконски се описује убиство неколико равногораца из Србије крајем 1941: „Више тајно него јавно, промуваше се кроз Подгорину, на путу за Лику и Банију, неки људи из Србије с необичним шубарама ‘накривачама’, с црном кићанком са стране. Иако су били опрезни видјећи да су у партизанском крају, ипак се брзо прокљувало да су то четнички изасланици и агитатори. Не питајући никог ништа, нит коме подносећи извјештај, Бојан је доље, надомак пруге, заустављао све те шубараше и без много испитивања опремао их ноћу у дубок јарак подно штаба – ‘на рад у Њемачку’. – И ноћаске смо једног краљевог курира спровели доље у ‘Бојанов јарак’”, пише Ћопић, јасно алудирајући на почетак револуционарног терора и историјску локацију тзв. Шошиног јарка на Козари, у којем су завршиле десетине непријатеља КПЈ.⁷² Међутим, овакве појаве нису узете у обзир у Ћопићевој хронологији и разматрању узрока грађанског рата. У таквој поставци, подразумева се да су четници (њихов батаљон „Милош Обилић” као алузија на четнички одред војводе Уроша Дреновића) били ти који су први извршили напад на партизана, а потом тонули све дубље у вртлог издаје и злочина: да су убрзо отишли у варош и легализовали се код окупационих власти као нека врста италијанске милиције, да су после Италијана склопили писмени споразум о заједничкој борби и са усташама – и то истим оним који су раније поклали њихове земљаке и рођаке, те да су онда напали партизанску болницу у жељи да после ликвидације рањеника покушају да жива заробе и свог главног непријатеља, поручника Радекића.⁷³ И овде су у

71 *Исто*, 579-582.

72 *Исто*, 626.

73 *Исто*, 649-681.

књижевно дело били инкорпорирани стварни историјски догађаји, а у овом случају јасно је да се ради о инсинуацији на дело четничког команданта Радослава Раде Радића, његовог напада на козарске партизане и лов на главу Младена Стојановића.⁷⁴

У првим данима, неки од четника колебали су се са оваквом политиком свог вођства. „Задубљен тако у те горке мисли, четник би се одједном пренуо, мрским погледом одмјерио ровове и талијанске бункере и упитао се, разочаран и празна срца: – Па шта ја овдје браним? Варош, усташе, Талијане? Штитим српство?“⁷⁵ Убрзо су уследили догађаји који су их у перцепцији комуниста, како у литерарној верзији, тако и у историјској временској линији, начинили синонимом за српске отпаднике. Са много више разумевања писано је о партизанским противнападима и ликвидацији четничких присталица и помагача по селима.⁷⁶ Како би и могло другачије када су њих у пишевом свету предводили неуки и властољубиви жандарми и официри-издајници, у друштву војника регрутованих претежно на социјалном дну? Некадашњи осветник Трифун Дракулић постаје обноћ сарадник усташа у сатирању српства и организатор пуча у устаничким одредима; његов целат „овнујске главе“ по имену Кркан, који је раније ликвидирао заробљене усташе, коцем и ножем од тада најчешће убија своје земљаке; вечити кандидат владиних странака Саво Љусина, охол према својим суграђанима, бива најснисходљивији према окупаторима. Примитивни и мрзители свега што је напредно, њихови војници у комунистичкој интерпретацији саткани су искључиво од грамзивости и ниских побуда: „Уф, да је коју заробити међу партизанима, долазе оне тамо, извлаче се к њима ученице из вароши. Већ је видио пред собом једну такву заробљеницу, уплашену, покорну, сисату. Пошла си, курвице мала, у партизане, другу комесару, а? Дођидер овамо, душо, у собичак, да те чика војвода онако очински мало преслиша. Метнућеш ми најприје ону своју сребрну седмицу на капу, то ти боље стоји од црвене звијезде. Тако, тако, само капа нек остане, а остало ће чика војвода да скине“.⁷⁷

Управо догађаји везани за сукоб четника и партизана централна су тема Ђопићевог романа Глуви барут. Као ни на једном другом месту, и у историографији и у књижевности, писац је у овом делу пружио драматичну слику грађанског рата (препознајући и ту његову компоненту у оквиру тзв. Народноослободилачке борбе), без једноставне поделе на хероје и издајнике, чак

74 На напред наведене теме видети радове Бориса Радаковића у зборнику *Како је прошло* *Историјски преглед, Козара 1942-2022*, Бања Лука: 2022.

75 Б. Ђопић, *Пролом*, 651.

76 *Ист*, 684.

77 Б. Ђопић, *Глуви барут*, 249.

критикујући победнике којима је и сам припадао и указујући на тзв. лева скретања и другу фазу револуције.

У добу када је српска историографија још увек била монолитна у ставу о чистоти и непогрешивости револуције, Бранко Ћопић препознаје негативне типове комесара Тигра (шпанског борца) и Владе, ликвидатора Зунзаре и партизанских бораца огрезлих у злочине, а на тему левих скретања пише им-путирајући им следеће речи: „Лако је нама за Талијане. Али ако своје редове благовремено не очистимо, однесе нас ђаво. Ваља се, најприје, разрачунати на унутрашњем фронту, овдје код нас, ту је данас тежиште проблема. Наступа једна нова фаза, почиње права револуција“.⁷⁸ Или: „У свакој породици, друже мој, ми морамо да отворимо право бојиште! – рекао му је неки дан Владо. - Је ли ти рођени брат гад и бандит, пуцај брзо и на вријеме, да те не претекне. То је револуција. Нема ту никакве сентименталности. Породица? Нема данас више породице. Готово је с том застарјелом формом“.⁷⁹ Подсетимо, ради се о добу (март 1942) када Јосип Броз јединицама у Босни даје инструкцију „док не ликвидирате четнике борбу са Талијанима избјегавати“ и када изводи закључак да „рука није задрхтала ни кад је требало обрачунати се и са рођеним оцем, ако је он пришао издајницима“.⁸⁰

Ту се скуп партизанских непријатеља шири из идеолошких у класне, из стварних у потенцијалне; од оптужби да је неко четник, почетком 1942. године, за смрт је било довољно да буде оптужен да је кулак или харангер.⁸¹ „Банда! Та ријеч сад се све чешће чује и међу Тигровим борцима. Ти што свакодневно припуцавају с околних коса нијесу више оно што и у Подгорици. Ником и не пада на ум да су то сељаци као и они. То је банда, четничка, краљевска, талијанашка, мрка и затуцана гомила, а борци из батаљона – е, то су другови и партизани, Титова војска. Ништа они заједничко немају с онима горе“.⁸²

Ћопићев опис терора у замишљеној босанској Вандеји више је него сликовит: „Први који је страдао од ‘ликвидатора’ био је бјеломусасти Бикан, зет Саве Љусине. За њ се одавна и знало и говорило да је ‘банда’, али га нико није могао ухватити ни за ријеч, ни у лошу дјелу. Измицао је из руку, клизав као јегуља, нудио и давао више него што се од њега тражило, али је вјечито бјежао

78 *Исто*, 36.

79 *Исто*, 54.

80 *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа и народности Југославије*, том II, књига 7, Београд: 1959, 270-272.

81 Б. Ћопић, *Глуви баруш*, 90.

82 *Исто*, 224.

погледом од саговорника, а по селу су се упорно проносили гласови да тај одржава везу и са четничким батаљоном у вароши и са ријетким србијанским 'брадоњама' који су, наоко безопасни, покушавали да се преко Подгорине пребаце према Хрватској и Далмацији".⁸³ Некима од оптужених пале и куће; „на једној страни ја, а на другој ова стихија, мрак, глуви јамари“, закључује политички комесар Тигар уживљен у борбу са контрареволуцијом.⁸⁴ Партизани ликвидирају и недужног брата Трифуна Дракулића и сељаке из његовог Мрчаја, што код овог поново ствара жељу за осветом – о свима њима Ђопић пише доста сапатнички и са разумевањем спирале насиља у грађанском рату. Једнако сликовито приказује и четничку одмазду и, као и у случају ликвидације заробљених усташа 1941, приписује је и народу („дешавало се да се читаво село побуни и сручи се на домаћу чету“) који сам суди комунистима и линчује их.⁸⁵ Зато се између два екстремна и завађена блока као глас разума појављује Ђопићев херој Милош Радекић, пројектован као једини стварни следбеник линије КПЈ, који води борбу против отпадника здесна и из редова реакције здесна, али и исправља грешке комесара на терену; кроз његов лик извесно се рехабилитује и сам писац, од евентуалне оптужбе да свој покрет у једном периоду критикује у целости.

Због свега тога слика четника и контрареволуције у завршници романа морала је да буде до краја негативна и дехуманизујућа – огрезли у сарадњу са окупатором и својим целатима, они су приказани као српске усташе, склони да своје жртве касапе ножевима и препуштају се злочинима из страсти. Закључак аутора о њима и њиховој историјској мисији дат је кроз замишљени дијалог вођа, војводе Дракулића и капетана Рајића. „Нису наши узалуд убицајили да се камом пресуђује непријатељу. Ко то једном започне, тај више никад не омекша према противнику. Ухвати то човјека као пијанство, па тражи све више и више, просто га страх да се једног дана не отријезни“, закључује капетан ЈВуО и наставља: „Видиш ли, Тривуне, овај заравњак поред потока гдјено сељаци за вријеме пуча побише ону банду? То би нама могло постаи право светиште, четнички жртвеник. Ту бисмо над потоком клали Турке, црвендаће, а све по извјесном реду, просто – напросто по ритуалу. Вода носи крв, спира каме, чисти нас од гријеха као да јагање кољеш“. Затим делегат четничке Врховне команде износи презир према школи и свакој књижи, па замера Крајишницима на претерано питомим карактерима, будући да се у њиховом крају пре појаве четника нису дешавали масовни злочини. „Ви сте неки млак патријархални свијет, недорастао за данашњи искључив и суров

83 *Исто*, 80.

84 *Исто*, 235.

85 *Исто*, 140-143, 221.

обрачун. - Ехеј, заборавио си усташе, браћу нашу рођену! Е, ту те чекам! Рођена браћа, заиста. Мирно је то било као и ви, потуљено, а јеси ли видио: чим су им попуштене узде и усташе – емигранти дали први примјер, како се то развезало, разцилитало! - Богме, баш разцилитало! - *Видиш, на нама је да ми ишћо шако Србина развежемо и расћомамимо, да све од њега задрхћи. Кама – шћо да буде њећов симбол, симбол четњинишћва* (подвукао Н. д.)⁸⁶

Пишући о четницима у тој фази рата (1942) у Црној Гори, сличним *одлучивањем од цивилизованог светла*, више неголи и за *окућашћоре* и за *усташе*, служи се и Михаило Лалић када *проћовори кроз своје књижевне јунаке. Он примера ради шћзв. шасја гробља (која су шаршћизани формирали у Колашину и другде) шришћисује четњинишћва*: „Сад су измислили да наше ни у гробља не примају – неће безбожнички гробови с хришћанским да им се мијешају и да мртви комунисти мртвима доље пренесу какво се чудо и брука међу нама живима збива. Неке су раскопали и наредили да се изнесу ван гробљанске ограде, на неосвећену земљу, у шумарке и јаруге гдје се копилад чедоморки и цркли коњи затрпавају. И док су се чељад мучила са земљавим лешевима и натрулим сандуцима – њихови рођаци, сусједи у завади и некадашњи пријатељи, окупљали су се близу гробља да гледају и пјевају «Партизани, црни врани, црни су вам дошли дани»⁸⁷. Италијански плаћеници, нови Бранковићи, раде за лире и макароне („макарончије“) и чувају окупациони поредак („гину за одбрану талијанске империје“); комунисти их презиру и идеолошки и класно, будући да њихове редове попуњавају махом жандарми, финанси, зеленаши и други омражени позиви.⁸⁸ „Усред рата, кад је све проплакало, само су они запјевали“, пише Лалић. Војничку славу стичу ван бојног поља, убијањем партизана и њихових сарадника, за шта су награђени двоструко: новцем из Рима и ордењем из Лондона: „Бију, богме, не жале нас. При томе су увјерени да чине добро, и чине га за неког доброг. (...) Имају добрих пушкара – ловце, ратнике и пљачкаше – тако вазда стигну прије него ми измакнемо. Славу стиче ко убије, и из Лондона му медаље шаљу, и из Италије му паре дају“⁸⁹. Исти мотив, одликовања четника за ратне злочине од краљевске владе у Лондону, јавиће се и код Добрице Ћосића.⁹⁰

Приметна је и осуда Србијанаца, можда и из перспективе црногорске нације чије је стварање у деценији после Другог светског рата било у замаху,

86 *Ишћо*, 245-247.

87 М. Лалић, *Лелејска ћора*, 107.

88 М. Лалић, *Свадба*, 11.

89 М. Лалић, *Лелејска ћора*, 106.

90 Д. Ћосић, *Далеко је сунце*, 340.

или бар из перспективе старих србијанско-црногорских антагонизама; ту Михаило Лалић колаборацији четника налази корене дубље у прошлости и, за разлику од „борбених Црногораца“, конструише вишевековну вертикалу сарадње српских вођа са непријатељем, коју су они неубедљиво представљали као националну мисију: „Помињу Марка Краљевића – јер и он је, као они, турска придворица, али то му није сметало да постане српска перјаница. Ни њима, дакле, неће сметати. (...) Јер и кнез Милош је водио политику и продавао војводе пашама и главу Црног Ђорђа послао султану, а баш то му је помогло да уреди Србију“. Осуда такве политике, која је окарактерисана као ускогруда и себична, види се и на неким другим местима у Лалићевом роману, где перцепција Србијанца на моменте чак подсећа на хрватске погледе на „геџу“ из 1918: „Зна лукави Геџо како јачи тлачи и како сила вратове ломи, зато је створио двије странке за двије стране – Недића за Нијемце, а Дражу да Енглезе задовољи... <Има и трећу странку, за себе>, викнух и пробудих се“.⁹¹

Официрски кадар код Лалића у целости је издајнички и посвећен планирању злочина: „Боље је што су им наметнули те скупнице, ништа га друго не би од куће одвојило. Таслач мисли да су скупнице – и он их зове ‘кунференције’ – измислили официри: вјежбају се у говорничкој вјештини која ће им бити потребна када буду државу уређивали, а зато је потребно да их неко слуша и подржава. Тако се бар двапут недјељно скупљају да изгрде комунизам. Тамо су подијељени на двије стране – једна чашћава, галами, надгорњава се, обећава златна брда и подјелу турских имања по Санџаку и до Косова; она друга пије ракију, слуша и не слуша, и све одобрава“.⁹² Посебно тамним тоновима, и политички и морално, осликан је у *Свадби* њихов лидер у Црној Гори, мајор Павле Ђуришић, током 1942. командант Лимско-санџачких четничких одреда. Означен као „крвави командант“, он не само да планира, него и лично спроводи убиства.⁹³ Пишући о њему Лалић га оптужује не само за идеолошке злочине, већ и за лични рат око земље и иметка, за који користи ратни метеж: „Тај упорни сеоски главар се још 1935. сукобио са капетаном Павлом Ђуришићем око земљишта. (...) Капетан је покушао да олакша сељака пријетњама и митом, али се овај показао чвршћи и спретнији него што се могло мислити. Седам година је капетан-злопамтило носио ту увреду, а онда му се пружила прилика да се освети – Вељићеви синови били су партизани. Оглувјелог и обневидјелог старца <војвода> Ђуришић је осудио да умре у затвору, а сад, кад у ‘Паклу’ (антикомунистичком гласилу, *Н. г.*)

91 М. Лалић, *Лелејска гора*, 106, 167.

92 М. Лалић, *Лелејска гора*, 265.

93 М. Лалић, *Свадба*, 56.

црно на бијело пише да је стари Вељић командант партизанског батаљона – та пресуда је добила и довољно образложење”.⁹⁴

За разлику од Ђопића који пише о левим грешкама и нијансама револуције, овај писац је и 1950-их остао на тврдим револуционарним становиштима. Убиства која врше партизани, а у чијим се описима никада превише не детаљише, углавном се напослетку оправдавају и за њих се изналази ваљан разлог. Типична је слика некадашњег печалбара из Америке, повратника у Црну Гору, који је самим тим што је радио на Западу постао за комунисте капиталиста и реакционар: „Упитах га: ‘Које је то псето што је издало Вељка?’ ‘Стари лупеж један, зову га Косто Америка’. ‘То је неки од оних што су били у Америци?’ ‘Јесте, тамо је навикао да зарађује паре, па ни овдје не може без тога’”.⁹⁵

Када сумира резултате тзв. левих грешака и терора на крају 1941, главни лик *Лелејске торе*, Ладо Тајовић (алтер его аутора),⁹⁶ знатно је убеђенији у исправност револуционарног пута од Ђопића: „Посмицали смо неке ситне штеточине ту и тамо, а то је било као да сламом гасиш ватру. (...) Да заплашимо подмуклог противника, објављивали смо у новинама имена смакнутих подмуклоћа и ‘наставиће се’ из броја у број. Мени се то допадало на почетку, допадало ми се и до краја: јуначки, без скривања, отворена борба и чист рачун!... Али послје ми се смучило. Умакле су нам крупне звјерке и сакриле се у честаре зиданих кућа и улица под заштитом митраљеза. Сад ми је јасно у чему је грешка: хтјели смо, с мало, много да постигнемо. Да смо више смицали, а мање објављивали – друкчије би било. Овако, ствар се преокренула”. Затим наставља у једнако оштром тону: „Оно од чега наши болују, и ја исто, освета је: чим ти неко мало нашкоди, ти ћеш њему двапут више – не зуб за зуб, него два зуба за један”.⁹⁷

94 *Исто*, 89.

95 М. Лалић, *Лелејска тора*, 197.

96 З. Јестровић, *н. г.*, 168.

97 У интервјуу за загребачки лист *Око* Лалић је 1980. показао да је остао на истим позицијама: „Приговарали су ми понекад критичари да сам партизане приказао као превише позитивне, а четнике и њихове официре, напротив, као негативне... Под притиском те критике за тренутак сам посумњао у исправност субјективних запажања и схватања које сам из рата изнио. Да провјерим, узео сам да претурам документе заплијењених непријатељских архива. (...) Оно што сам тамо нашао увјерило ме да смо сви ми писци ослободилачке борбе – српски, хрватски, црногорски, врло мало написали о патњама које су нашим народима нанијели и задали сарадници окупатора – четници, усташе, балисти и други” (З. Јестровић, *н. г.*, 258). То је била матрица која је важила и за друге књижевнике-критичаре револуције: они јесу указивали на поједине погрешне епизоде из токова револуције, али никада нису негирали њен значај и неопходност, нити покушавали да рехабилитују ни део тзв. контрареволуције.

Из приложеног би се могло рећи да су четници изван Србије у партизанској књижевности 1950-их били означени као синоним за издају, неретко опаснији од окупатора. У Србији, пак, они су приказани као непријатељ број један, на унутрашњем фронту који се у највећем делу рата за комунисте показивао као примаран. Окупатори, било да се радило о Немцима или Бугарима, нису ни психолошки ни историјски портретисани, нити осуђивани ни изблиза као ЈВуО и тзв. четници. Кључну мисију у овом послу, поготово кроз постављање симетрије између њих и „хрватских отпадника“ из НДХ, имао је још један српски књижевник који се афирмисао у првој послератној деценији – Добрица Ћосић. Како је писац исказао своју ноћну мору у уводу у *Деобе*, „и после толиких година од рата - ја сањам четнике“.⁹⁸

Злочиначки лик четника у романима Добрице Ћосића

Обрачун са главним ривалима КПЈ, равногорцима, Ћосић је започео још у свом књижевном првенцу - роману *Далеко је сунце*. Пратећи судбину одсеченог партизанског одреда на Јастрепцу 1942-1943, писац много простора посвећује жигосању четничких злочина. У уводном делу романа описан је завичај једног политичког комесара: „Тамо владају четници, кољу људе и бацају у Мораву“.⁹⁹ Тако је већ на првим страницама романа о овом покрету изречена дехуманизујућа оцена – они не само да убијају недужне, већ то чине ножем; своје жртве бацају у Мораву, као усташе у Саву. Неспорни четнички злочини не посматрају се у контексту грађанског рата, већ се без разликовања фракција међу њима колективно посматрају као издајнице и злочинци (у роману се не појављује ниједан позитиван лик из четничких редова). То се види и из следећих описа: „Четници су се нарочито за последњи месец дана разбеснели и излудело клали не само партизанске присталице: клали су комшије с којима су били у свађи или парници, жене које им се нису подавале, путнике из града који су долазили у села рођацима по намирнице; убијали су за сат, наливперо, цокуле, зимски капут, торбу; клали су све што би им дошло под нож; у коцкању и пијанчењу клали су се и између себе“. Или: „Кољу, брате, сваке ноћи понеког. Нарочито школоване. Њих највише мрзе“.¹⁰⁰ Командант бригаде ЈВуО, поручник Васић, означен је као „страшан крволоч“. У роману је представљен као ратни друг партизанског комесара Павла, ког, пошто је заробљен, саслушава лично комесар. Њихов дијалог требало је да читаоцима нагласи разлике два покрета: „А колико си, поручниче Васићу, ти

98 Д. Ћосић, *Деобе*, књига 1, 10.

99 Д. Ћосић, *Далеко је сунце*, 13.

100 *Истио*, 170-171, 207.

заклао и стрељао Срба за твог краља? - Сећаш се, ја сам одувек мрзео математику. Једва сам тројку добијао. Вама комунистима је лакше да изведете ту рачуницу. Убијао сам све што сам сматрао за непријатеље Србије. - Зато си и добио чин! - И чин и Карађорђеву звезду! Шта можеш, комесару, кад сам ја прави контрареволуционар. Заклети непријатељ револуције...". Партизани га стрељају, што представља и логичан завршетак ове епизоде у којој ратни злочини и издаја стају на пут некадашњем дружењу, прекидају га и претварају у непријатељство.¹⁰¹

Поред тога, ЈВуО је приказана и као део јединственог антикомунистичког фронта под окриљем окупатора: „Густе, црне колоне сељака, од којих је већина била без пушака, уливале су се у измишљене батаљоне и бригаде, дочекиване од брадатих четника са дугом косом, строгих, огорчених и наоружаних енглеским машингеверима, камама и парабелумима. (...) Истовремено, са 'четама' стизали су на зборно место и камиони пуни недићеваца, немачких пушака и сандука муниције“.¹⁰² Насупрот њима, Ћосићеви партизани су готово по правилу храбри борци за слободу, беспрекорних биографија и узорног моралног лика, достојни револуционара. Против непријатеља се боре искључиво на бојном пољу. Када, пак, заробе непријатељске војнике одвајају мобилисане од команданата и „брадоња“, суде им пред народним судом, а казну смрти (стрељањем) врше само над „осведоченим издајницима“.¹⁰³ Љотићевски поручник ког партизани стрељају просто није могао да рачуна на другачију кончину – „педесет стрељаних ђака и још више ухапшених у граду падало је на његову душу“ (алузија на злочине у Крагујевцу). „Плачи, плачи, умри од бола, да Српкиња више никад не роди издајника“, рећи ће правични комесар његовој мајци.¹⁰⁴

И Ћосићев роман *Деобе*, намењен обрачуну са контрареволуцијом и испрва замишљен да буде насловљен са *Нож*, почиње управо жигосањем првог унутрашњег непријатеља („првих донемаца“), четника, и њиховим покољима и бацањем сељака у Мораву.¹⁰⁵ „Десет година је прошло, а ја се још ниједном нисам окупао у Морави. (...) Знам, дотаћи ће ме белуци по којима су бауљали непливачи с пресеченим гркљанима,“ пише он. „Они, погнути и натраг окренути, понеше шубаре на које прикачише краљевски грб с

101 *Исто*, 340.

102 *Исто*, 238.

103 *Исто*, 335.

104 *Исто*, 317.

105 Јован Делић, „Роман *Деобе* Добрице Ћосића – значење и значај“, *Романи Добрице Ћосића*, ур. Јован Делић, Београд: 2022, 64-68.

мртвачком главом. Пустеше да им дуге косе и браде покажу жалост за слободом, страх и мучеништво, на рукавима чоханих антерија белим свиленим концем извезоше «Слобода или смрт», па исковаше каме и урезаше на њих и кундаке слово «З». Хармоникаши испеваше им песму: «Дрма нам се, тре се нам се шубара и цвеће, убићемо, заклаћемо ко за краља неће». Онда по Прерову и обалама реке започе клање. Више се нисмо делили на охولة и зависни, на газде и надничаре; више нисмо били ни другови, ни рођаци, ни земљаци. Ни Срби. Постојали су само они који кољу и они који су за клање, само каме и вратови». ¹⁰⁶ Скраћено, четници су „пола касарна, пола гусле”. ¹⁰⁷ Према ками, оруђу за клање, имају посебан култ: „То је оружје којим су Срби слободу задобили. Није пушка, није топ. Нож је наш спасилац, бранилац и хранилац. А овај, Мргуд га зовем, иако му је канија као кнегиња у сребро и седеф обучена, поклонио га мени војвода Танкосић. Што сам три ноћи узастопце улазио у непријатељски ров и клао швапске официре. Слатке су то ноћи биле. А ти ћеш, младићу, на мом Мргуду да положиш четничку заклетву. Имаш ли ти каму? Па, како онда мислиш да будеш четник?” ¹⁰⁸ „Да ми Коста нареди, ја бих и Исуса Христа пет пута заклао”, типичан је закључак једног од четничких зликоваца. ¹⁰⁹ Моћ уметничке слике била је фасцинантна: визуелни идентитет равноторца опстао је у делу јавности и деценијама касније.

Сва радња Ћосићевог трокњижа углавном се одвија око *ножа*, у њој је заправо најмање говора о истинским *геобама*. Окружени примитивним саборцима, са големим атавистичким наслеђем, издвајају се карактери вођа контрареволуције: трговца и сеоског велепоседника, монаха, официра, грађанског политичара. Тиме се читаоцу сугерише и где су њени корени. Иако се истичу њихове заслуге и херојска прошлост (Урош Бабовић је одликовани инвалид Првог светског рата, Бата Павловић доктор наука са Сорбоне, а мајор Коста Цветић јунак из јединице војводе Мишића), на раскршћу из 1941. сви они постају издајници, а кроз њима дату улогу компромитују се и национални идеали у које су веровали. Није случајно да су у конструисаном генерацијском сукобу, између назадног монархистичког и прогресивног комунистичког, синови и Бабовића и Цветића, као млади родољуби и идеалисти, завршили у партизанима. ¹¹⁰ Али читава ова скупина и међусобно је завађена, огрезла у сплетке и ниске страсти. Управо тај приступ уклапао се

¹⁰⁶ Д. Ћосић, *Деобе*, књига 1, 13-14.

¹⁰⁷ *Исто*, 154.

¹⁰⁸ *Исто*, 276. Видети више и кроз чланак, у другом тому, посвећен ножу (Д. Ћосић, *Деобе*, књига 2, 292-297).

¹⁰⁹ *Исто*, 171.

¹¹⁰ Ј. Делић, *н. г.*, 70, 74.

у Ћосићеву визију: да у моравском селу, упоришту династије и традиције, направи литерарни и политички отклон и прелом историјске свести ка КПЈ.

Пришавши „четништву“ из више углова, и историјски и психолошки и социолошки, Ћосић је овај покрет оценио не као вертикалу, већ као негацију српског историјског мита.¹¹¹ Иако заоденута слојевима фикције и уметничке слободе, прича се усмерава и ка историјским личностима. Дехуманизација локалних четника имала је и виши циљ, будући да се у трећој књизи *Деоба*, кроз анализу њихових недела, Добрица Ћосић обрачунава и са самим вођством Равногорског покрета, генералом Михаиловићем и Драгишом Васићем, а у другој и са савезницима са Запада који су их помагали.¹¹² Врхунац радње у *Деобама* мрачан је и бизаран (књига два): раскол је поред осталих разорио и породицу Бабовић и од некада угледне личности, главе породице, војводе Уроша, начинио злочинца који својој идеологији жртвује и сина. Окружењу које му сугерише да опрости сину, заробљеном комунисти, четнички војвода рећи ће само: „Ја немам сина“ и „Казни га као сваког комунисту“.¹¹³ Његови војници убиће му сина, наравно, ножем. Символично, како је Тито закључио да уколико је прави револуционар партизан треба да пуца и на оца, Ћосић је, као у неком кривом огледалу, у књижевности створио слику да отац убија сина партизана. Зато је пун круг у *Деобама* описан тек онда када и Бабовић старији буде убијен. Одрубљена глава четничког војводе биће прво набијена на виле, па ће је жене Трнавe бацити у Мораву, гробницу многих четничких жртава.¹¹⁴ Тиме је велики писац одлучио да уместо праштањем или помирењем његова ратна трилогија буде завршена – осветом.

Закључак

Књижевност из 1950-их треба користити као један од извора за тумачење политике сећања у комунистичкој Југославији, али и изградње историјске свести. Њени закључци били су диктирани одоздо, притиском сећања, али и одозго, кроз конструкцију догађаја како је диктирала КПЈ. Анализом узорака из дела Бранка Ћопића, Михаила Лалића и Добрице Ћосића можемо уочити да је историјско у њима најпре зависило од индивидуалне одговорности и интелектуалног поштења аутора, те од политичких услова у којима су живели и радили. Упадљиво је да је сваки од наведених у препознавању непријатеља пре свега имао у виду грађански рат: код Ћопића су као главни непријатељи

111 П. Палавестра, *н. г.*, 279.

112 На ову тему посебно видети, Д. Ћосић, *Деобе*, књига 3, 233-241.

113 *Исшо*, књига 2, 278.

114 *Исшо*, књига 3, 284-286.

обележене усташе, а код Лалића и Ћосића четници. То се одразило и на ток њихових романа, где код Ћопића доминира ослободилачка борба и жеља да се рат прикаже изван дуалне дистинкције револуција-контрареволуција, а код Лалића, али понајпре код Ћосића, доминирају осветнички мотиви који дехуманизују њихове конкуренте у грађанском рату, неупоредиво више него окупаторске војнике. У том смислу, сматрамо да делове Ћопићевих романа можемо узети и као једно аутентично сведочанство о ратном амбијенту, у одређеној мери и као критику апотеозе НОР-а; као извор за схватање национално-ослободилачке, не револуционарне, борбе српског народа Уне, Грмече и Козаре. Но ово је само један од сегмената који приказујемо. Сматрамо да ратну књижевности и тзв. партизански роман из угла историчара треба истраживати и користити не само ради сагледавања конкретних ратних епизода које описују, већ и као огледало времена у коме су настали, коначно и као прилог за биографије њихових аутора. У том смислу посебно се поставља важност анализе дела Бранка Ћопића, чије нам ново читање књига и валоризовање закључака тек предстоји у будућности.

Литература:

- Bergholz Max, *Nasilje kao generativna sila. Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Sarajevo-Zagreb: 2018.
- Вукић Ана, „Слика света у приповедачком делу Бранка Ћопића“, поговор у: Бранко Ћопић, *Башта слезове доје*, Београд: 1998.
- Вучетић Радина, *Монопол на истину*, Београд: 2016.
- Девих Немања, *За партију и Тиша, партизански покрет у Србији 1941-1944*, Београд: 2021.
- Делић Јован, „Роман *Деобе* Добрице Ћосића – значење и значај“, *Романи Добрице Ћосића*, ур. Јован Делић, Београд: 2022.
- Dnevnički zapisi Alojzija Stepinca 1934-1954. iz arhiva UDB-e*, priredio Željko Karaula, Zagreb: 2020.
- Драгишић Оливера, „Тргни се, Герда!“, историографско читање голмановог страха од пенала“, *Хандке у Србији*, том 2, Београд: 2022.
- Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа и народности Југославије*, том II, књига 7, Београд: 1959.

- Илић Драгослав, „Историјске претпоставке настанка Републике Српске: Република Српска као српско «никад више»“, *Република Српска у Ог-брамбено-оштацбинском рату, историјски преглед*, Бања Лука: 2018.
- Јестровић Зора, *Књижевна судница Михаила Лалића*, Подгорица: 2019.
- Кад прошлошћ проговори*, *Козара 1942-2022*, Бања Лука: 2022.
- Костић Драгомир, „Кад народ проговори. Роман Пролом Бранка Ђопића“, *Зборник радова Филозофској факултету*, Приштина, 4/2017.
- Лалић Михаило, *Лелејска тора*, Београд: 1979.
- Лалић Михаило, *Свадба*, Београд: 1983.
- Марјановић Воја, *Животи и дело Бранка Ђопића*, Бања Лука: 2003.
- Martens Mihael, *U potrazi za herojem*, Beograd: 2013.
- Nikolić Kosta, *Srpska književnost i politika 1945-1991. Glavni tokovi*, Beograd: 2012.
- Палавестра Предраг, *Послератна српска књижевност 1945-1970. и њена историја*, Београд: 2012.
- Ристановић Петар, *Илузија моћи. Српски критички интелектуалци и комунистички режим*, Београд: 2020.
- Солдат Олег, „Ђопић у потрази за Јасеновцем: потешкоће у семиози светих новомученика“, *Новомученици, холиверсективна*, том 1, ур. Јован Ђулибрк, Београд: 2019.
- Hilberg Raul, *Zločinci, žrtve, posmatrači, jevrejska katastrofa 1933-1945*, Beograd: 2001.
- Ђопић Бранко, *Глуви барути*, Сарајево: 1984.
- Ђопић Бранко, *Пролом*, Београд: 1975.
- Ђосић Добрица, *Далеко је сунце*, Београд: 1966.
- Ђосић Добрица, *Деобе*, књиге 1-3, Београд: 1966.